

Stručni rad

UDK 003.349(497.5)

Vera BLAŽEVIĆ-KREZIĆ (Osijek)

Filozofski fakultet Osijek

vblazevic1@ffos.hr

SLOVO LJUVENO – ENGLSKO
A LOVE LETTER TO CONSTANTINE'S *SLOVO*

MATEO ŽAGAR, *Introduction to Glagolitic Palaeography,*
Empirie und Theorie der Sprachwissenschaft, Band 4,
Universitätsverlag WINTER, Heidelberg, 2021., 542 str.

Jezikoslovno ukorijenjen *Uvod u glagoljsku paleografiju 1 (X. i XI. st.)* najvršnjega našega grafolingvista, jezikoslovca i paleografa usmjerena na izučavanje sestrinskih slavenskih azbuka – glagoljice i ćirilice, prisjetimo se, objavljen je 2013. godine u nakladi zagrebačkoga Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje, pod uredničkom palicom Amira Kapetanovića i s recenzentskom potvrdom akademika Stjepana Damjanovića i Milana Mihaljevića. Korektorica Ivana Eterović, tadašnja asistentica profesora Matea Žagara, imala je pune ruke posla jer valjalo je *poispraviti* knjigu tešku više od 800 grama, rasprostrtu na 390 i više stranica, s 18 temeljnih poglavlja, okruženih *Proslovom* i *Zaključnom riječju*, te *Literaturom* koja ugrubo broji čak 300 bibliografskih jedinica! Kako li je tek izazovno bilo sve ih izučiti, te naslove slavenskim, ali i neslavenskim (poglavito njemačkim) jezicima pisane, pa sastaviti prijelomu glagoljsku paleografiju bez čijega poznavanja nije moguće zamisliti kvaliteta, u 21. stoljeće uglavljena, istraživanja problematike, kao ni visokoškolsku i inu nastavu koja se glagoljskoga pisma dotiče, možemo samo pretpostavljati... Bit će ovo prilika da se podsjetimo njezina meritorna sadržaja zagledajući u novo izdanje koje je *svjetlo dana* ugledalo krajem 2021. godine, u engleskom jezičnom ruhu Jeremyja Whitea, pri njemačkom Sveučilištu u Heidelbergu, a u okviru serije *Empirie und Theorie der Sprachwissenschaft* uglednoga izdavača Carla Wintera, kojom rukovodi naša slavistica / jezikoslovka s inozemnom adresom – Jadranka Gvozdanović. Grafematičkim i grafetičkim veličinama skrojena, ova jezikoslovna paleografija umnogome je različita od svojih prethodnica koje su mahom zauzimale polazišno historiografsko stanovište. Osim toga, želeći afirmirati gotovo pa totalan pristup, Žagarova paleografija nikada nije imala namjeru iz vida i interpretacije ispustiti kojega za problema-

tiku zainteresiranoga tuzemnog i/ili inozemnog autora, kako u dijakronijskom tako i u sinkronijskom presjeku. Jedino je stoga pošteno i smisleno bilo dočekati njezino izražavanje globalnim jezikom današnjice – engleskim – sve kako bi joj sadržaji dospjeli do brojnih (ne)slavenskih / slavističkih adresata kojima se obraćaju i o kojima, najzad, govore. Na svoj način, Žagarova glagoljska paleografija – engleskim jezikom sročena – 21. stoljeću ono je što je, primjerice, staroslavensko-glagoljski *Pariški abecedarij* bio latinsko-latiničnoj Europi 11. stoljeća, ili pak što su joj / nam – nešto kasnije – značili dobro znani zapisi Jurja Slovinca i njegova učenika Pavla iz Krbave. U predgovoru novoga izdanja autor se osvrće na sedam i više znakovitih godina koje su prohujale između prvoga i ovoga – *Paleografijina* engleskoga – izdanja. Premda u viralnom svijetu brzopoteznih i protočnih informacija sedam godina može predstavljati čitavu vječnost, humanističke se znanosti – treba znati – još uvijek uklanjaju klasičnim metodama mjerenja vremena i njegova značaja. Slavistika u tom smislu nije iznimkom pa se znanja koja nam je namrijela tijekom 19. i 20. stoljeća još uvijek drže polazišnima. I nove su stoga spoznaje i saznanja, upozorava nas M. Žagar, primjerice o genezi i naravi glagoljskoga pisma, ili pak nepoznatim / neotkrivenim glagoljskim spomenicima, svejednako usmjerene na ta slavistička polazišta. Budući da su tuzemna i inozemna paleoslavistička istraživanja, unatoč nepovoljnim društvenim prilikama, zauzela uzlaznu putanju, totalni je pristup problematici teško pa i nemoguće zadržati, priznaje autor. Još kada se u obzir uzme činjenica da je novo izdanje u odnosu na polazišno prošireno, zahvaljujući među ostalima pokroviteljstvu Znanstvenoga centra izvrsnosti za hrvatsko glagoljaštvo pri Staroslavenskom institutu u Zagrebu, shvaćamo najzad o kakvoj vrsti ograničavanja i zauzdavanja govori autor, i dalje zapravo zahvaćajući samo polazišna stoljeća razvoja glagoljske pismenosti – 10. i 11. Neka ga zdravlje i ustrajnost posluže, našalit ćemo se, i više negoli Georgea Martina, tj. toliko da nam se u skorije vrijeme na raspolaganje pruži i *Paleografijin* drugi dio, kao hrvatski glagoljski epilog od 12. stoljeća naovamo. Ljubomorno k tomu priželjkujemo zadržavanje primijenjenoga metodološkog obrasca, uslijed kojega hrvatska čitateljska publika zadržava povlasticu *prvočitanja* i uživanja *Žagarova pisma o pismenima*, i glagoljskome *pisanju*.

Zamišljena najprije kao udžbenik, Žagarova engleska paleografija – baš kao i hrvatska – studente i sve zainteresirane čitatelje namjerava opremiti čitavom skalom teorijskih znanja o prošlosti i sadašnjosti glagoljskoga pisma, a onda i praktičnim vještinama *preslovljavanja* i čitanja starih tekstova. Sadržaj organiziran u devetnaest temeljnih poglavlja zaista može posvjedočiti znanstveno-nastavnu relevantnost i primjerenost motrenih knjižnih preokupacija.

Prvo poglavlje engleskoga izdanja – *The linguistic foundations of (Slavic) palaeography* (11–21) – tako korespondira s hrvatskim naslovom *Jezikoslovno utemeljenje (slavenske) paleografije*. U njem se potanko razlažu sličnosti i razlike jezikoslovno, odnosno historiografski (diplomatički) utemeljene paleografije. Iako su još od 18. stoljeća većinu paleografija, posebice grčkih i latinskih, napisali upravo povjesničari, nije moguće poreći lingvistički predznak pisane riječi, u čiju korist progovara i slavistički obzor. Mateo Žagar podsjeća nas da je većina istaknutih slavenskih paleografa zapravo birana iz filoloških redova: L. Geitler, V. Jagić, S. M. Kulbakin, J. Vajs, V. Štefanić, te da je moderna slavistika još u svojim povojima kroz ćirilsku i glagoljsku paleografiju, pitanja njihova postanka, prvenstva i ranoga razvoja, nastojala protumačiti (i) fonemski sustav posljednje faze praslavenskoga jezika, a onda i starocrkvenoslavenskoga. Ako se tradicionalan pristup filologije spominjao tek u pitanjima transkripcije teksta, odnosno izgovora slova, potrebno je bilo zakoračiti u obzor *pisanja* (*the act of writing*) više negoli *pisma* samoga (*the script*). Upravo su njemački i austrijski povjesničari i filolozi, počevši s Thorvi Eckhardt (1989), krajem 20. stoljeća potaknuli razvoj moderne, kulturološki koncipirane slavenske paleografije, usklađene sa svraćanjem istraživačke pozornosti na pismovni odvjetak jezične poruke, uopće grafolingvistički pristup s jasno definiranim veličinama grafematike i grafetike (*graphemics and graphetics*). I dok prva pokriva sve one atribute pisanoga izraza koji zastupaju jezične jedinice, druga ih mimoilazi, bazirajući se na pismovnim sredstvima koja nisu u izravnoj vezi s jezikom, kao što su stranični postav, linijski ustroj, pozicioniranje bjelina, uporaba kraćenja, velikih i malih slova i sl. Zanimarivo nije ni konstruiranje epigrafije (*epigraphy*), kao znanstvene discipline koja je *susjedom* (*neighbour*) paleografiji, a bavi se zapisima ostvarenima na tvrdim podlogama (kamen, metal, glina, kost, drvo itd.). Osim toga, primjerena moderna paleografija uočiti će da su *pismo* i *pisanje* prvorazredne društvene činjenice, te da sklad materijala i pisarskih alata utječe primjerice i na morfologiju slova, uposlenu u društvenim diferencijacijama, pričem majuskulu i minuskulu, te iz nje formiran kurziv, pronalazimo u drugačijim tipovima tekstova. Glagoljsko pismo – posebice na hrvatskom kulturnom prostoru – u tom smislu nije iznimkom.

Drugo poglavlje – *An overview of Glagolitic palaeographies* (23–55) – posvećeno je pregledu znamenitih glagoljskih paleografija. Sve su one, za paža autor, najprije raspravljale o podrijetlu i postanku glagoljice, počevši s Jagićevom (1911) i Vajsovom (1932) monografijom. Njima se pribrajaju neobjavljena Štefanićeva i Kulbakinova (objelodanjena tek 2008), uz one opise glagoljskoga pisma koji se ne mogu nazvati paleografijama u užem smislu, premda značajni i obuhvatni svakako jesu (Rački, 1861; Geitler, 1883; Eck-

hardt, 1989). Svakom od ovih naslova Žagarova paleografija daje primjerenu objasnidbenu notu. Iako uskraćeno za opis pismovnih različitosti u vremenu i prostoru, *Pismo slovensko* Franje Račkoga prijelomna je studija posvećena postanku i podrijetlu glagoljice (*origins of Glagolitic alphabet*). Njome su jasno iskazani argumenti Ćirilova autorstva starije glagoljice, pa sjevernoga puta širenja glagoljice duž hrvatskih krajeva, uz spoznaju da je mlađu ćirilicu, kao reformirano grčko pismo, mogao usustaviti Kliment Ohridski. Razmatrana je potom Geitlerova njemačkim jezikom pisana paleografija (*Die Albanischen und Slavischen Schriften*, 1883) kojom se uspoređuju stari albanski alfabeti i glagoljsko pismo, sve da bi se srednja Albanija označila domovinom glagoljice (*central Albania as homeland of Glagolitic script*). Premda to Geitlerovo razmišljanje nije zaživjelo, Žagar upozorava da je glagoljicu i ćirilicu opisao na primjeren (i koristan), iako nepotpun, paleografski način, motreći njihove mijene kroz vrijeme i prostor, pogotovo očištem linijskoga ustroja. Jagićeva rusko-petrogradska paleografija (*Glagoljicheskoye pismo*, 1911) ocijenjena je kao obuhvatno i zaokruženo filološko djelo s prijelaza stoljeća (*comprehensive and well-rounded work*) koje u svojoj osnovi zastupa prevladanu pretpostavku: o izvođenju glagoljice iz grčkoga minuskulgog pisma. Sadržajnom šetnjom kroz temeljna poglavlja Jagićeva priloga, Žagar svraća pozornost na misiju njegova pothvata – filološkim sredstvima zaustaviti zanemarivanje glagoljice u *rusocentričnim* istraživanjima, uz propitivanje njezina autorstva i prvenstva, odnosno rasprostranjenosti duž južnoslavenskoga prostora. Kulbakinova *Slovenska paleografija* svojim se filološkim usmjerenjem naslanja na Jagićevu zastupajući prilično moderan pristup tehnikama pisanja, tj. odnosu ortografije i jezika. Osim toga, ona afirmira originalnu, Ćirilovu koncepciju glagoljskoga pisma što je u podlozi definiranja njezina prvenstva. Slijedi opis Vajsove paleografije, priručnika koji je paleografijom u pravom smislu te riječi (*in the true sense of the word*), a naslovljen je kao *Rukovět hlaholské paleografije* (*Handbook of Glagolitic palaeography*, 1932). U razmatranje se potom uzima Štefanićev neobjavljeni *Pregled glagoljske paleografije*. Taj priručnik uvodnim se poglavljima prometnuo u pravi paleoslavistički udžbenik, šire profiliran negoli područje paleografije potrebuje. Svojedobno najbolji poznavatelj hrvatskoglagojskih tekstova svoje je bogato iskustvo susretanja s izvornicima sada mogao višestruko iskoristiti. Posebno se ističu pokušaji promišljanja prvobitne Kostantinove glagoljice (*original state of Constantine's initial Glagolitic script*), kao i opsežna poglavlja posvećena grafetičkim mjerilima, pa i brojevnoj vrijednosti slova. Pregled zaključuje disertacija paleografkinje Thorvi Eckhardt, obranjena 1968., koju su njezini učenici preoblikovali u – po mnogočemu prijelomnu – monografiju *Azbuka. Versuch einer Einführung in das Studium der slavischen Paläograp-*

hie (1989). Žagar se osvrće na njezino odustajanje od poimanja paleografije pomoćnom povijesnom znanošću, kao i na kritiku upućenu neodređenu izrazu *slavenska paleografija*, potom na njezino označavanje retka (stupnja slovne koordinacije) temeljnom paleografsko-pismovnom jedinicom. Sasvim se sigurno zalagala za autorski koncept glagoljice, pripisan sv. Konstantinu Filozofu, te za veću starost toga pisma u usporedbi s ćirilicom, a prekretna su i njezina tumačenja postanka, odnosno širenja glagoljskoga pisma. Posluživši se njezinim rječnikom, i rječnikom autora koji su ranije o njoj pisali, Žagar autoričinu paleografsku *meštiju* ocjenjuje *zvjezdanim trenutkom* u povijesti glagoljske paleografije (*one of the „key moments“ in the history of Glagolitic palaeography*), ne zanemarujući k tome njezino temeljito bavljenje zapadnom ćirilicom. Na samom kraju Žagarova poglavlja ta se spoznaja upotpunjuje kratkim prikazom znamenitih ćirilskih paleografija.

Treće poglavlje – *The beginnings of Slavic literacy – the Byzantine context* (57–66) / *Počeci slavenske pismenosti – bizantski kontekst* – početke organizirane slavenske pismenosti vezuje za srednjovjekovni bizantski kulturni krug i velikomoravsku misiju, odnosno njezine odjeke u drugim slavenskim zemljama. Razvoj sestrinskih slavenskih azbuka stoga se razmatra kroz prizmu onodobnih povijesnih izvora – *Žitja* Konstantina Ćirila i Metoda (*hagiographies*), traktata *O pismeněhъ* Crnorisca Hrabra (*On the Letters*, Chernorizets Hrabar), latinskoga spisa *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* (*The Conversion of the Bavarians and the Carantanians*) itd. Međutim, poglavlje je značajno i prema tome što pruža širi, gramatološki pogled na povijest slavenske pismenosti, uzimajući u obzir i slavensku semasiografiju i subgrafemiku. Tumači se potom – u kontekstu bizantske misije provedene na prostorima zapadne crkvene jurisdikcije – nastanak *pisama s odmakom* (*Abstandsschrift, gap scripts*), kakvo je glagoljsko, za razliku od *dogradnih pisama* (*Ausbauschriften, add-on scripts*), primjerice ćirilskoga, koja jasno komuniciraju s grčkim ishodištem.

Četvrto poglavlje, u maniri paleografskih predšasnika, razmatra pitanje glagoljsko-ćirilskoga prvenstva: *Glagolitic script and Cyrillic script – the issue of primacy* (67–70). O glagoljici i ćirilici piše se kao o dovršenim, kodificiranim slavenskim pismima među kojima je slavistika, rukovodeći se nizom argumenata, utvrdila veću starost glagoljice. Ima međutim znanstvenika koji su u novije doba pružili drugačiji pogled na to staro paleografsko pitanje, poput H. G. Lunta koji 2000. godine pretpostavlja da je Konstantinovo pismo s kojim odlazi u Moravsku zapravo grčko, Slavenima djelomice prilagođeno, a da se glagoljica kao originalno pismo razvija naknadno u Moravskoj. Takva međutim tumačenja i dalje u obzir ne uzimaju glagoljicu i ćirilicu kao dovršena, kodificirana pisma (*codified, complete script*), kako je Žagar uvodno upozorio da valja činiti, pa se svakako navode s oprezom i nužnim ogradama.

Origins and models of the establishment of Glagolitic script (71–161) naziv je opsežnoga petog poglavlja Žagarove paleografije koje se, barem u našem dosadašnjem nastavnom iskustvu, posebice u okviru izbornih kolegija posvećenih slavenskim pismima i filozofsko-simboličkom ustroju glagoljskoga pisma, najobilatije konzumira. Nakon iznovljenoga uvida u povijesne izvore koji tematiziraju život i djelovanje Sv. braće među moravskim Slavenima, odnosno širenje ćirilometodske baštine duž slavenskoga svijeta, detaljnije se razlaže pitanje Konstantinova autorstva glagoljice, ali i stupanj njezine originalnosti / inovativnosti, odnosno tvorčeve lingvističke / filološke nadarenosti i spremne (*Constantine the Philosopher as „ingenious linguist“ and „the first European philologist“*). Zastupajući kronološki kriterij i ne namećući čitatelju vlastita težišta, autor ponajprije iscrpno predstavlja egzogene teorije o podrijetlu glagoljice. Valja izdvojiti zapadnu ili latiničku teoriju (kojoj pripada i *svetojeronimsko* promišljanje), gotsku ili migracijsku, pa sirsku, gruzijsku, armensku, grčku (minuskulnu) i ine egzogene teorije o postanku i podrijetlu glagoljice. Riječ je o rado čitanim stranicama Žagarova priručnika za kojima posežu i nefilolozi, čitatelji zainteresirani za prilično razvedenu, na trenutke i kontroverznu, priču o mogućem podrijetlu glagoljskoga pisma. Spomenimo se primjerice Kerubina Šegvića iz prve polovice, odnosno fra Marka Japundžića iz druge polovice 20. stoljeća. Spomenimo se i onih koji su najzad osnažili ćirilometodsku teoriju o postanku i podrijetlu glagoljice, u svojim kasnijim radovima zasigurno Josip Hamm, a polemizirajući s Markom Japundžićem, u novije vrijeme i veliki Radoslav Katičić. Kako je napredovala jezikoslovna misao, sve do (post)strukturalističkoga pristupa, mijenja se i paleoslavistički pogled na postanak glagoljskoga pisma: iskorakom u razmatranje sustava glagoljskog pisma, koji kao konkretizacija jezika služi određenoj društvenoj svrsi – misionarskoj, kršćanskoj, obilato zalazeći u unutarnje, simboličke (semi-otičke / semiološke) aspekte tumačenja. U tom pogledu značajna su zalaganja Praške lingvističke škole i već spominjane Thorvi Eckhardt, kao svojevrsna spona s *punokrvnim* endogenim teoretičarima, kojima je Žagar posvetio cijelo jedno potpoglavlje – *The symbolic and geometric conception of Constantine's Glagolitic script* (130–161). Ističemo stoga iscrpan uvid u teoriju finsko-ruskoga slavista Georga Tschernochvostoffa o trima kršćanskim simbolima koji su u podlozi glagoljskoga pisma – kružnici, trokutu i križu. Simboličko tumačenje nastanka glagoljskog pisma zastupaju i M. Samilov, F. Vincke, Lj. Karpenko, u nas i J. Vrana, sve do bugarskih znanstvenika / supružnika Vasila i Olge Jončev koji 1982. nude zajednički slovni *modul* (*a module*) / grafičku mrežu (*graphetic network*) za izvođenje svakoga glagoljskog slova. Simboličko-geometrijskim parametrima definirana, ta mreža sazdana je od kružnice s upisanim križem (tj. slovom *az*, za Krista – *alfu i omegu*), pa još jednim zaroti-

ranim križem, odnosno likom X (Kristovim monogramom), čime se proizvodi osam kružnih isječaka iliti temeljnih slovnih polja glasovite Jončevljeve *rosette / kotača (rosetta / wheel)*. Jončevljevu teoriju nastavili su razvijati i neki hrvatski znanstvenici: Marica Čunčić – pretpostavkom o petolinijskom ustroju (*five-line distribution*) najstarije glagoljice i tzv. trokutastom normativu (*old triangular type*), kojima se autor još jednom vraća pišući o linijskom ustroju najstarijih glagoljskih tekstova; te Slavomir Sambunjak – razrađenom znanstvenom mišlju o *gramatozofiji* Konstantina Filozofa Solunjanina, kojom se elementi sakralne bizantske arhitekture – križ, krug, trokut, kvadrat – združuju u glagoljski modul, *Konstantinovu mandalu glagoljice* sazdanu od heksagrama, pentagrama, svastike i sauvastike, te krizmona-kotača („*Constantine's Glagolitic mandala*“, *which contains the symbolic figures of the hexagram, pentagram, swastika and sauwastika, and the chrismon-wheel*). Bugarska slavistika krajem 20. stoljeća, uz bok Jončevljevoj teoriji, razvija i formalno endogeno tumačenje Petra Ilčeva, utemeljeno u raščlambi grafičkih elemenata, ali i brojna naknadno razvijena simbolička tumačenja – T. A. Ivanove (2004), T. Slavove (2005), E. Stateve (2000), posebice I. Dobreva (2005) koji praoblik glagoljskoga pisma prepoznaje u *elbetici*, pretkršćanskom simbolu Velike Majke, prisutnom i u bugarskoj narodnoj kulturi, i ne samo njoj, već i u kulturama drugih naroda pretpostavljene bugarske prapostojbine. Engleskim jezikom sročeno poglavlje završava *proširkom* koji se ne nalazi u hrvatskome izvorniku, a kojim autor zaključno upozorava na pluralizam razmišljanja o postanku i podrijetlu glagoljice. On nas, naime, teško može dovesti do nekoga generalnog, uniformiranog stava o izvorištu glagoljskoga pisma u 21. stoljeću. Kombinacija endogenih i egzogenih promišljanja (*palaeographic and ideographic theories*) nuka nas na poimanje glagoljice originalnim, autorskim, kodificiranim pismom koje zasigurno ponešto duguje drugim, Konstantinu znanim pismima (grčkome, hebrejskome, armenskome), a počiva na geometrijskom modulu impregniranom složenom kršćanskom simbolikom. Dva stoljeća duga znanstvenička preokupacija ovim temama urodila je bogatim plodovima (u)poznavanja kompleksne slavenske, uopće bizantske i europske pismenosti 9. stoljeća.

Iako je glagoljica *zvijezdom* priručnika, autor shvaća kako nije uputno odricati ćirilici potrebnu pozornost, stoga su šestim poglavljem zagospodarili ćirilicni sadržaji (*The codification od Cyrillic script and the issue of its authorship*, 163–177). Čitamo da je njezin prestandardizacijski put bio dug, a počiva na pokušajima usklađivanja grčkoga (uncijalnog) pisma sa slavenskom riječju, kako je to uostalom svjedočio i Crnorizac Hrabar. Stječemo k tomu uvid u pretpostavke bugarskoga slavista Emila Georgieva o većoj starosti osustavljene ćirilice, a posebno je zanimljivo razdanjivanje povijesnih

tvrdnja prema kojima ćirilica postaje službenim (kodificiranim) bugarskim pismom 893. godine, prilikom održavanja državno-crkvenoga sabora u Preslavu, kako su to u prvoj polovici 20. stoljeća stali tumačiti ruski filolog i povjesničar G. Iljinski, odnosno bugarski V. Zlatarski. Razlaže se i pitanje autorstva ćirilice (*the authorship of Cyrillic script*), otprije vezano za Konstantina Preslavskoga i Klimenta Ohridskoga, tj. njegovo *Žitje* koje je grčkim jezikom najvjerojatnije sročio Homatijan tvrdeći, među ostalima, da je Kliment *izmislio jasnije oblike slova* (*he invented clearer letter forms*), što su u 19. stoljeću P. J. Šafařík i F. Rački doveli u vezu sa sastavljanjem ćirilice, a M. Čunčić u novije doba s usustavljanjem oble glagoljice, nakon što je prvotno stvorena trokutasta. Rečene pretpostavke ni danas se ne drže aksiomatskima, a sve su glasnjiva viđenja kanonske (11-stoljetne) ćirilice pismom koje se standardizira tek u 10. stoljeću, za vrijeme bugarskoga cara Petra, pa bi preslavsko pismo iz 893. u tom slučaju bilo grčko-glagoljsko (*Greek-Glagolitic script*). Autor nadalje raspravlja o motivima bugarskoga odabira ćirilice, napominjući da on nije bio nagao te da zasigurno nije postojao samo ideološko-politički (*grkofilski*) otonac, već su presuditi mogli i praktični razlozi, kojih smo svjesniji zahvaljujući suvremenim (kognitivnim) istraživanjima brzine i lakoće pisanja / čitanja glagoljskoga, tj. ćirilskoga pisma. Za kraj je ostavljeno pitanje njezina naziva (*name which actually describes its author, Constantine the Philosopher*), koje se javlja još u srednjem vijeku, možda i kod Upyra Lihog, premda nije uvijek najjasnije koja se azbuka tim nazivom označavala.

Sedmo poglavlje rezervirano je za opis grčkoga (bizantskoga) uncijalnoga pisma kao oblikovnoga / strukturalnoga polazišta prvih slavenskih pisama (*Greek/Byzantine script as a design and/or structural model for the first Slavic scripts*, 179–187). Iako je ćirilica pretrpjela radikalniju prilagodbu grčkom izvoru, vidljiv je on i kod glagoljice: u azbučnom (alfabetskom) konceptu primjerice (*one grapheme corresponds to one sign*), ili pak smjeru pisanja, tj. ortografskim načelima. Osmo – *A comparative alphabetical table of Slavic scripts* (189–196); deveto – *Alphabet and azbuka: letter order and the names of letters* (197–234); i deseto poglavlje – *Graphemic idiosyncrasies in the organisation of the Slavic azbukas – an attempted reconstruction* (235–270) – stoga ne samo da ukazuju na sličnosti i razlike glagoljice i ćirilice prema grčkom, uopće alfabetskom izvoru, nego zapravo vrlo jasno pokazuju što sve podrazumijeva pisanje jezikoslovno ustrojene paleografije. Prvo od triju maločas izdvojenih poglavlja iscrpljuje se stoga u tabličnom predočenju varijanata glagoljskoga i ćirilskoga pisma prema grčkom. Deset tabličnih kategorija nudi uvid u slovne oblike grčke majuskule (uncijale), pa staroslavenske ćirilice starijega i mlađega tipa, uz brojevnju vrijednost tih slova koju nastavljaju likovi oble glagoljice, pa transliteracijski i transkripcijski stupci, a u

samoj završnici nude se 15-stoljetna uglata glagoljska slova, s transliteracijom i transkripcijom, brojevnom vrijednošću i najzad zabilježenim tradicionalnim (gdjekad rekonstruiranim) nazivima slova. Devetim poglavljem svjedočimo bitnoj razlici slavenskih azbuka u odnosu na grčko (alfabetsko) izvorište: novo kršćansko pismo europske povijesne scene od svoga se izvorišta razlikuje odabirom originalnih, pojmovnih slovnih naziva (npr. *vêdêti*, *glagolati*, *byti*, *živêti* i sl.). Svjedocima smo i sasvim jedinstvene misaone poruke koju proizvode – kao akrostih, tj. azbučna molitva, inače žanr bizantske književnosti (*Slavic azbuka prayer*). Potanko se razlažu nazivi svakoga pojedinog slova pa saznajemo primjerice da je slovu *đerv* ime nadjenao slavenski znanstvenik Šafařík, relativno dakle nedavno – polovicom 19. stoljeća. Izvorni Konstantinov abecedarij nije međutim moguće rekonstruirati bez uvida u najstarije glagoljske abecedarije – ksenografske i/ili autohtone (npr. *Preslavski*, 10./11. st., *Minhenski*, 12. st., *Ročki*, 12./13. st.) – među kojima su posebno značajni primjerci sa zabilježenim nazivima slova – npr. *Pariški abecedarij*, 11. st. Naposljetku se donose pokušaji rekonstruiranja izvornoga Konstantinova slovnoga nazivlja, sastavljeni nastojanjem H. Miklasa (228). Jezikoslovna paleografija, kako već rekosmo, nije smjela zanemariti ni fonološke osnove azbučnoga inventara (*The phonological basis of the azbuka inventory*, 229–234) u okviru kojih, među ostalima, čitamo kako je to idealno načelo *jedan fonem – jedan grafem (slovo)* često moralo biti *iznevjereno*. Grafematski ustroj slavenskih azbuka izazovan je istraživački zadatak motren u desetom poglavlju Žagarove hrvatske i engleske paleografije. Suglasnički i samoglasnički sustav staroslavenskoga jezika ima svoje jasno znane sastavnice, premda one nisu jednako tako zabilježene u ustroju slavenskih azbuka. Dovoljno je spomenuti slova *i* i *iže*, *onъ* i *otъ*, odnosno *ižicu*, tj. suglasničke varijante *đerv* i *frъtъ*, pa da nam postane jasno o kakvu je nerazmjeru riječ. Izvorni sastav Konstantinove glagoljice očito nije brojio 38 jedinica, koliko ih poznaje Crnorizac Hrabar. Ako je bila, kako se vjeruje, monografskoga karaktera, mogla je brojiti 24 suglasničke i 12 samoglasničkih, sustavom brojevnih vrijednosti motiviranih, grafemskih (alfabetskih) jedinica. Vrlo je pregledan uvid u inventarne razlike glagoljske i ćirilске azbuke koji ni u engleskom izdanju Žagarove paleografije naravno nije izostao (*Differences in inventory between th Slavic azbukas*, 267–270).

Nadredni znakovi glagoljskoga odvjetka kanona staroslavenskih spisa tema su jedanaestoga poglavlja motrene knjige, otvorenoga naslovom *Diacritic marks in texts of the Glagolitic Old Church Slavonic canon* (271–279). Dok ih je u ćirilskim tekstovima – pod utjecajem grčke prakse – mnogo (s raznolikim i ne uvijek jasnim ulogama), glagoljski se uglavnom svode na title (*titlos*) kao oznake kraćenja riječi, odnosno isticanja logografske (brojevne)

vrijednosti. Izdvajaju se još i spiriti (*spiritus*) te diakritički znakovi palatalnosti (*diacritic marks for palatalisation*), znakovi naglasaka i dužine (*accent and length marks*), znakovi ekfonetske notacije (*ecphonetic marks*), korekturni apostrofi (*corrective apostrophes*) itd. Svi oni sudjeluju u promicanju čitljivosti zbijenoga teksta (*aids in the reading of a crowded texture*).

Numerals in Old Church Slavonic texts (281–292) dvanaesto je poglavlje knjige posvećeno bilježenju brojeva u staroslavenskim – glagoljskim i ćirilskim – tekstovima. Vizualno *mapiranje* brojčanih vrijednosti položeno je u same temelje pismovne komunikacije, kao oblik pretpismenosti, odnosno semasiografije, kako su to s jedne strane utvrdili srednjovjekovni izvori, primjerice traktat Crnorisca Hrabra, a s druge i moderne pismovne znanosti – grafolingvistika, gramatologija. Grčko je pismo ipak učinilo pionirski pomak prema uređenom sustavu bilježenja brojeva koji svakom slovu u alfabetskom poretku dodjeljuje jedan broj (1–24). Brojevi od 25 naviše zapisivani su kombinacijama slova, upisivanjem diakritika ili kakvih drugih signala u okviru retka. U vrijeme Aleksandra Velikoga, tijekom 4. st. pr. Kr., slova su popratila dekadski sustav razvrstavši se u jedinice, desetice i stotice. Doznajemo k tomu i što su *episemoni* (*episema*), slova uvrštena u grčki alfabet s jasnom i jednom jedinom namjerom – označavanja brojeva. Budući da je u kršćanskoj srednjovjekovnoj filozofiji / kulturi simbolika brojeva zauzimala značajno mjesto, te da je Konstantin Filozof u materinskom grčkom pismu zasigurno prepoznao svoje azbučno-brojevne uzore, ne treba nas čuditi što je taj sustav prilično uređen u starijoj glagoljici, ali – s određenim razlikama – i u mlađoj ćirilici. Dekadsko načelo (*the decadic principle*) u slavenskim je azbukama zadržano kao polazišno dok je pisanje složenih brojeva slijedilo logografsko načelo. Tisućice su se pak uklanjale posebnim pravilima, a stabilno je bilo samo pisanje prvotne – 1000 (glagoljskim slovom *č*). Paleoslavistički prethodnici poput V. Tkadlčika držali su da je glagoljica, kao originalno, autorsko pismo, zasigurno bila razvila znakovlje tisućica (*four groups of nine*) – različito u odnosu na rješenja grčkoga i ćirilskoga pisma. Sačuvani nas abecedariji i azbukividnjaci međutim podsjećaju da je raspored slova iza slova *č* nestabilan te da se dekada s tisućicama, ako je i bila postojala, u međuvremenu zatrla. Glagoljsko novovjekovlje, zasvjedočeno ponajprije u hrvatskoj književno-jezičnoj tradiciji, sve više je nudilo analitičko pisanje tisućica, uz moguće popunjavanje dekadskoga sustava. Jedno je isto tako sigurno – grčki se alfabet pokazao očinskim i u pogledu ucrtavanja pratećih znakova što su slovo imala promovirati u brojku, kakvima ponajprije prepoznamo title i točkice (*titlos and dots*). Završnica ovoga poglavlja – *Numerals in Cyrillic texts* – posvećena je bilježenju brojeva u ćirilici, isticanju sličnosti i razlika između nje i grčkoga pisma, odnosno glagoljice.

Neveliko trinaesto poglavlje (*The transcription (pronunciation) and transliteration of Glagolitic and Cyrillic texts*, 293–305) posvećeno je velikim temama (latinične) transliteracije i transkripcije staroslavenskih glagoljskih i ćirilskih tekstova, a vrlo je rado čitano u raznovrsnim nastavnim situacijama, pri slavističkim katedrama i odsjecima koji se starim slavenskim pismima i tekstovima svakako moraju baviti. Osim što se ondje pronalaze korisni uzorci transliteracije i transkripcije staroslavenskih tekstova, primjerice *Assemanijeva evanđelistara* i *Suprasaljskoga zbornika*, čitatelj se u *Paleografiji* može obavijestiti o određenim izmjenama i revizijama transliteracijskih i transkripcijskih normi, te načinu na koji se priređivači novijih izdanja prema njima određuju, počesto zastupajući kompromisan stav – onaj koji združuje načela konzervativnosti i razumljivosti / čitljivosti staroga teksta. Ne treba zaboraviti da je upravo autor ovoga priručnika zaslužan za brojna kritička izdanja kasnosrednjovjekovnih i ranonovovjekovnih hrvatskih glagoljskih i ćirilskih rukopisa i tiskopisa, u okviru kojih zastupa funkcionalne latinične prijepise izvornika, primjerice Kožičićeva *Misala hruackoga* (1531. – 2016.), odnosno djela 16-stoljetne protestantske tiskare iz Uracha, tj. Regensburga (1561. – 1564./1568.), uz ćirilski prvotisak *Ofičje Blažene Djeve Marije i Petnaest molitava Svete Bridžide* (1512. – 2016.) ili pak *Libro od mnozijeh razloga* (1520. – 2020.). Osim toga, pitanja glagoljsko-ćirilске transliteracije i transkripcije zgodna su za iskazivanje (fonemskih / grafemskih) razlika između staroslavenskoga i hrvatsko(staroslavensko)ga jezika (*Old Church Slavonic language : Croatian recension of Old Church Slavonic and Croatian language*), što je inozemnim čitateljima zasigurno važan izvor specifičnih jezičnopovijesnih podataka, jednako koliko je onima poteklama iz hrvatskoga filološkog kruga koristan podsjetnik, svojevrsna drugačija sinteza polazišnoga jezičnog gradiva.

Materijalni okviri rukopisnoga teksta i stranični postav (*The material framework of manuscript text and page layout*, 307–320) predmetom su zanimanja četrnaestoga poglavlja Žagarova priručnika, u okviru kojega se spominje i njegova knjiška prethodnica (*Grafolingvistika srednjovjekovnih tekstova*, Matica hrvatska, Zagreb, 2007.), kao svojevrsna pretpostavka razumijevanju ove knjige (*a prerequisite to understanding the current volume*). Bivamo stoga podsjećani da su kodikološka i rubna paleografska istraživanja zapravo usmjerena na izučavanje materijalnih knjiških jedinica koje nadilaze tekst, kao što su primjerice pisači materijali i podloge (pergamena, papir), pa raspored folija i araka, oblikovanje korica, odabir tinte i alata za pisanje... Želite li doznati iz čega se proizvodila najkvalitetnija pergamena, što su palimpsesti, tijelo teksta (*body of the book*) i ostali dijelovi srednjovjekovnoga kodeksa, kakvi su mogli biti formati knjige, arka (*quire formats*), stupačka organizacija

(*columnar organisation*), gdje su i kakve su margine (*margins*), što je liniranje (*ruled lines*), princip *horror vacui* (*the principle of horror vacui*), kako se pak pisalo perom (*an angular cut quill for writing*) i je li osvjetljenost skriptorija pisarima bila značajna, tj. jesu li se oni i na koji su se način školovali, zavirite u ovo slikovnim priložima bogato opremljeno poglavlje.

Petnaesto poglavlje među opsežnijim je i slikovno opremljenijim knjižnim segmentima, ali nas to ne treba čuditi jer u razmatranje uzima osobne iskaznice najstarijih glagoljskih spomenika (*An overview of the oldest Glagolitic monuments*, 321–372), nastalih u 10. i 11./12. stoljeću. Čitatelju neće promaknuti definicija i sastav kanona staroslavenskih spisa (*Old Church Slavonic canon*), tradicijom utvrđena, ali i naknadno revidirana kronologija spomenika, poglavito *Kijevskih listića* (*Kiev Missal*), kao ni činjenica da se donosi pregled nekih redakcijskih spomenika koji se ne mogu uvrstiti u tradicionalno zacrtani kanon (npr. *Praški listići – Fragmenta Pragensia*, *Ohridsko evanđelje – Ohrid Gospel*), dok naši redakcijski spomenici, ma koliko stari bili, ovim poglavljem ipak nisu zahvaćeni jer pripadaju budućem, drugom svesku Žagarove paleografije. Treba odmah reći da ovdje zasvjedočeni opisi spomenika nisu izbjegli osjetljiva (ponekad još uvijek otvorena) pitanja nacionalnofiloloških opredjeljenja. Uz već spomenute rukopise, poglavlje donosi konkretan opis *Zografskoga* (*Codex Zographensis*), *Marijinskoga* (*Codex Marianus*) i *Assemanijeva evanđelja* (*Codex Assemanius*), *Sinajskoga psaltira i euhologija* (*Psalterium Sinaiticum, Euchologium Sinaiticum*), *Sinajskoga službenika* (*Fragmentum Liturgiarum Sinaiticum*), *Sinajskoga fragmenta evanđelja* (*Sinaitic Glagolitic Sacramentary Fragments*) i *Sinajskoga misala* (*Sinai Missal*), te *Kločeva glagoljaša* (*Glagolita Clozianus*), *Grigorovičeva lista* (*Leaf of Grigorovich*), *Rilskih listića* (*Rila Glagolitic Folia*), *Psaltira Dimitrija Oltarnika* (*Psalterium Demetrii Sinaitici*, posebno opsežno), *Sinajskoga menologija* (*Menaion Sinaiticum*), *Bojanskoga palimpsesta* (*Boyana Palimpsest*), *Sanktpeterburškoga* ili *Luntova oktoiha* (*Lunt Palimpsest, St. Petersburg Octoechos*). Taj od kanonskoga širi popis i opis najstarijih spomenika glagoljske pismenosti svakako je u vezi s primarnim paleografskim (grafetičko-grafematičkim), a ne užim jezikoslovnim (jezičnim) kriterijima. Na samom kraju zaboravljeni nisu ni najstariji ćirilski kodeksi – *Savina knjiga* (*Sava's Book*), *Suprasalski zbornik* (*Codex Suprasliensis*), *Vatikanski palimpsest* (*Bulgarian Vatican Palimpsest*), *Eninski apostol* (*Enina Apostle*), *Hilandarski listići* (*Hilandar Folia*), *Zografski listići* (*Zograf Leaves*), *Listići Undoljskoga* (*Undolsky Fragments*), *Hilferdingov listić* (*Hilferding Fragments*).

Upravo su maločas spomenuta paleografska načela u pristupu najstarijim glagoljičnim tekstovima temom šesnaestoga knjižnog poglavlja (*Palaepigraphic starting points in the approach to the oldest Glagolitic texts*,

373–432). Budući da suvremeni paleografski pristup ne promatra samo pismo nego i pisanje (*not only script, but writing as well*), razine pismovnoga opisa zasigurno su složenije negoli su nekada bile, a razlikuju se i po važnosti – naglašava autor. Suvremena optika nalaže razmatranje linijskoga ustroja (*linear organisation*) osnovnim okvirom za provođenje pismovnih (pa i obličnih slovnih) promjena, stoga je toj veličini grafetičkoga (ili čak *predgrafetičkoga*) opisa posvećeno prvo potpoglavlje ovoga dijela knjige. Ondje doznajemo kako valja razlikovati jednolinijski od dvolinijskoga (uncijalnoga, majuskulnoga) rasporeda pisanja te četverolinijski (minuskulni i brzopisni) koncept pisanja. I dok se obla glagoljica vezuje za grčki (dvolinijski) majuskulni model pisanja (*Greek majuscule model*), oblikovanje hrvatske uglate glagoljice (*angular type*) u 13. st. dugujemo prilagodbi četverolinijskom ustroju (*four-line system*) kojim se stvara nova pravokutna slovna shema (modul) glagoljskoga pisma (*new, square letter schema / module*). Zanimljivo nije ni kritički osvrt na, nekim znanstvenicima zagovaran, petolinijski ustroj prvotne glagoljice (*a five-line system*). O linijskom ustroju nadalje ovisi prilično popularna jedinica opisa tradicionalne paleografije, poznata pod nazivom *duktus* (*ductus*): kao redosljed i smjer pisanja linija, usklađen s koordinacijom slova unutar odabranoga linijskog ustroja. Grafetičke jedinice tekstualnoga opisa u užem smislu najzad su predočene filtrom važnosti za razvoj glagoljice, pa čitamo o načelu kontinuiranoga pisanja i njegovu narušavanju (*Scriptura continua and its decline*), punktuaciji (*Punctuation*) kao sintaktički utemeljenoj praksi, za razliku od interpunkcije, te stupnju njezine istraženosti u prethodnim paleografijama (Geitlerovoj, Jagićevoj i drugima), funkcijama velikih slova (*Capital letters*) i ligatura (*Ligatures*), koje u hrvatskoglagoljskim ustavnim tekstovima doživljuju pravu eksploziju, pa tipovima kraćenja riječi – kontrakcijama (*Contractions*) i suspenzijama – s natpisivanjem (*Suspension with superscriptions*).

Sedamnaesto poglavlje – *Examples of the palaeographic characteristics of the oldest Glagolitic texts* (433–472) – upoznaje nas s primjerima paleografskih osobina u najstarijim glagoljskim tekstovima koji su, upravo prema njima, organizirani u prepoznatljive pismovne komplekse: stariji bugarsko-makedonski krug, mlađi makedonski te češko-moravski. Iscrpna grafetička analiza stoga je provedena na reprezentativnim spomenicima, poput *Zografskoga* i *Marijinskoga evanđelja*, *Sinajskoga psaltira*, *Kločeva glagoljaša*, *Assemanijeva evanđelistara*, *Kijevskih* i *Praških listića* te *Ohridskoga evanđelja*. Analizirano je k tomu i pismo glagoljskih abecedarija jer i oni nose svojevrsnu – premda ograničenu – težinu u paleografskom opisivanju (*Abecedaria unquestionably carry weight in palaeographic descriptions, however to a limited extent*, 456), odnosno najstarijega slavenskoga epigrafskog materijala – komu pripadaju zemljopisno različito raspoređeni grafiti i natpisi.

Gdje leže zamke paleografskoga izučavanja epigrafskoga materijala, a gdje eventualne pouzdane prednosti, također je naznačeno – i to prije negoli su u razmatranje uzeti takovi zapisi s prostora Bugarske, Makedonije i Hrvatske, ali i Rumunjske, Srbije, Ukrajine, Rusije... Spominjemo osvrtnje na *Prvi*, *Drugi* i *Treći preslavski grafit*, pa na zapise iz sela Basarab, Krepča, Ravna, tj. na amulete iz područja Krdžali te iz Haskova. Slijedi analiza makedonskih nalaza – primjerice grafita iz manastira sv. Nauma na Ohridskom jezeru. Svi oni pokazuju glagoljsko-ćirilski suživot, pismovno prepletanje vidljivo i u najstarijoj hrvatskoj epigrafici (11 i 12. st.). Najsjeverniji glagoljski epigrafi – iz Novogorda i Kijeva – također su predstavljeni, a zanemarenom nije ni sprska glagoljska epigrafika, s ušća rijeke Pesače u Dunav, pa zapadno od Zajčara, te s krčaga u okviru utvrde na brdu Čečan. Bogata hrvatskoglagoljska epigrafika, smještena u kontekst danas bolje istražene južnoslavenske, bit će predmetom zanimanja drugoga sveska Žagarove paleografije.

Osamnaesto poglavlje – *Basic graphomorphological changes in Glagolitic letters*, 473–500 – ujedno je posljednje sadržajima diferencirano poglavlje unutar motrene knjige, što se zaista može držati simboličnim jer je nekada najvažnija tema tradicionalne paleografije – grafomorfologija slova – sada prometnuta u posljednju i razmjerno neveliku jedinicu knjige o pismu i pisanju. Dvanaest pretežno kanonskih staroslavenskih tekstova poslužili su kao polazište za opisivanje morfologije svakoga glagoljskog slova – od *aza* do *ižice*, a pokazali su i koje su manjkavosti motrenja morfoloških slovnih razlika u procjeni starine spomenika. Budući da ti spomenici pripadaju različitim pismovnim kompleksima, makedonsko-balkanskom (npr. *Ma*), tj. zapadnom slavenskom (npr. *Ki* i *Pra*), nije moguće utvrditi njihovu pravocrtnu kronologiju, vezanu za jedan razvojni niz. Raznolikost slovnih oblika stoga govori i o slaboj povezanosti tih pismovnih kompleksa, njihovoj različitoj dinamici odnosa s latiničnim i ćirilničnim pismom itd.

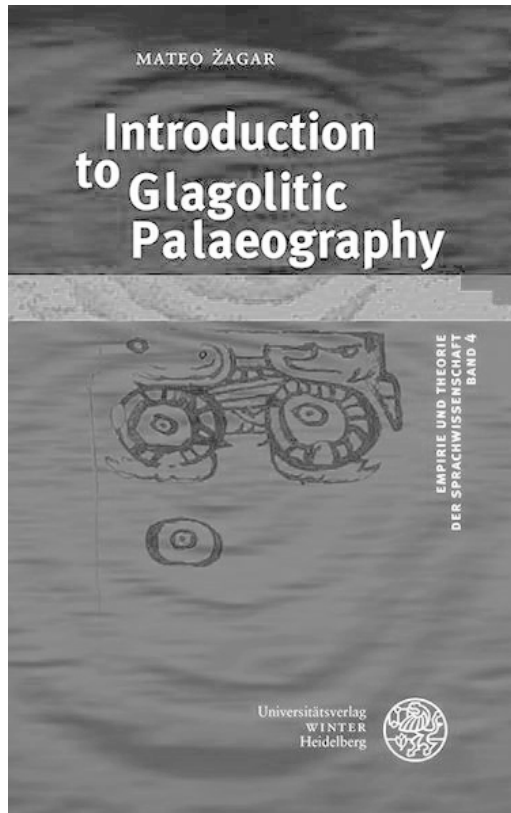
Zaključna riječ smještena je u devetnaesto poglavlje knjige (*Conclusion*, 501–503), za kojim dolazi popis literature (*Literature*, 505–532), pa imensko kazalo (*Index of names*, 533–542) – kao novina engleskoga izdanja u odnosu na hrvatsko.

Inovativna pa i prekretna u svojim teorijsko-praktičnim razradama glagoljskoga (ali i ćirilskoga) *pisma* i *pisanja*, Žagarova paleografija zaista je *osvjetlala obraz* suvremene hrvatske filološke / jezikoslovne znanosti, posebice njezin paleoslavistički i poredbenoslavistički odvjetak. Zaslužila je stoga ovo *svegovoreće* englesko-njemačko izdanje, kojim se obraća – onako kako je autor i zamišljao – čitavom slavensko-slavističkom svijetu i zajednici različito profiliranih paleografa, ne nužno usmjerenih samo na istraživanje srednjovjekovnih slavenskih azbuka. Našu *pažnju* i *čežnju* najzad podgrijava zaključ-

nom riječju dano obećanje sastavljanja drugoga sveska – u cijelosti posvećenoga hrvatskoj glagoljici, tj. uporabi različitih inačica toga pisma u hrvatskim zemljama, sve do 20. stoljeća. Obzoru tako zamišljene analize privede će se i tiskani (novovjekovni) materijal, što me – kao istraživačicu usmjerenu na noviju povijest hrvatskoga glagolizma, pa i hrvatskoglagoljski liturgijski *zadnjeticak* (*Parčičev misal*, 1893., 1896., 1905.) – osobito veseli.

Mentoru – profesoru Žagaru najzad iskazujem iskreno poštovanje i divljenje, kako zbog važnih filoloških poslova koje je – poput ovoga – priveo svome kraju tako i zbog onih koji se još uvijek *po glavi vrzmaju* ili su u nastajanju, a koji će nas – besumnje – obilato nagraditi i zadužiti.

Dano u Osijeku i Vinkovcima 29. ožujka 2022., na *dan* kada je u Lyonu 1248. godine *dano* pismo pape Inocenta IV. senjskom biskupu Filipu, kojim mu se dopušta bogoslužje na crkvenoslavenskom jeziku, iz knjiga sročених *glagoljicom*.

Slika 1. Naslovnica engleske glagoljske paleografije Matea Žagara (2021)